

University of Groningen

De ontstuitbare opmars van het private in de politiek

Voerman, Gerrit

Published in:
Privé in de politieke biografie

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:
2007

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Voerman, G. (2007). De ontstuitbare opmars van het private in de politiek. In H. Renders, & G. Voerman (editors), *Privé in de politieke biografie* (blz. 15-23). Boom / Biografie Instituut.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

De onstuitbare opmars van het private in de politiek

Gerrit Voerman

‘Nu hij bekend heeft gemaakt premier van alle Nederlanders te willen worden, moet het volk Wouter Bos maar eens wat beter leren kennen. Vindt hij zelf. Want politiek draait in toenemende mate om vertrouwen in de persoon van de lijsttrekker. Dus schreef hij — naar goed Amerikaans gebruik — in de aanloop naar de verkiezingscampagne een persoonlijk getint boek. Maar wat kostte dat een moeite.’¹ In dit citaat dat in januari 2006 op de website van PvdA-leider Wouter Bos stond, worden de twee zijden van de personalisering van de hedendaagse politiek goed zichtbaar. Aan de ene kant is dat de centrale positie die de persoon van de politicus in de politiek is gaan innemen — in dit geval Bos als de zelfbenoemde kandidaat voor het premierschap in 2007. Aan de andere kant blijkt uit het citaat eveneens duidelijk het toegenomen belang van het private in de politiek, ondanks de calvinistisch aandoende terughoudendheid. Om het vertrouwen van de kiezers te winnen, gunt Bos hun een kijkje in zijn privéleven. Politieke standpunten en opvattingen zijn tegenwoordig kennelijk niet meer voldoende om electorale steun te verwerven; zij moeten worden gelardeerd met persoonlijke informatie. Aan die eis voldoet Bos met zijn boek *Dit land kan zoveel beter*, dat immers een combinatie is van een autobiografie en een politiek programma.² Het is een voorbeeld van de toenemende verving van de grens tussen het private en het publieke in de Nederlandse politiek.

Journalisten en politici zijn het vaak roerend met elkaar eens dat de persoon van de politicus een meer dominante rol is gaan spelen in het politieke en electorale proces. Veel politicologen echter geloven daar niet zo in. Zij concluderen op grond van kiezersonderzoek dat het karakter en de persoonlijke kwaliteiten van de lijsttrekkers of het beeld dat de kiezers daarvan hebben, de uitkomsten van de verkiezingen niet of nauwelijks beïnvloeden. Volgens de Leidse politicoloog Joop van Holsteyn

waren bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 2002 en 2003 de persoons-effecten op het stemgedrag ‘zoal aanwezig, uitzonderlijk en vooral van marginaal electoraal belang’.³

Deze discrepantie tussen de observaties van politici en politicologen is opmerkelijk, maar het is de vraag of het er veel toe doet: de visie van de politici en de media kan namelijk een eigen realiteit scheppen. Om meer reliëf te geven aan de huidige relatie tussen de politicus en de politieke partij, is het zinnig om eerst na te gaan hoe die verhouding in de afgelopen eeuw gestalte heeft gekregen.

Twee-eenheid van politicus en partij

In het grootste gedeelte van de twintigste eeuw was de politicus onlosmakelijk verbonden met zijn partij; zij vormden als het ware een twee-eenheid. De politieke partij beheerste in die tijd de politiek, en de politicus was sterk afhankelijk van de partij voor wat betreft zijn programma, zijn kandidatuur, zijn verkiezing, zijn statuut. De partij op haar beurt werd — in wisselende gradaties — gepersonifieerd door haar leider. Dat ligt voor de hand, want partijen uiten zich niet alleen in hun programma, maar krijgen ook gestalte door de personen die haar vertegenwoordigen en die de partijstandpunten voor het voetlicht brengen. ‘De [antirevolutionaire] arbeiders voelden zich verbonden vooral met de beginselen en met de voormannen die deze beginselen wisten te vertolken,’ aldus politicus Bauke Roolvink over zijn Antirevolutionaire Partij.⁴

Dat neemt niet weg dat de politieke retoriek en stijl tot na het midden van de twintigste eeuw — en zeker in de periode voor de Tweede Wereldoorlog — niet echt persoonlijk van aard was, als wel meer principieel en dogmatisch. De kiezers werden doorgaans aangesproken in ideologische termen. Ook wanneer de persoon van de politicus vóór de partij kwam te staan — zoals bijvoorbeeld het geval was bij Hendrik Colijn in de jaren dertig en Willem Drees in de jaren vijftig —, bleef die politicus toch altijd in de eerste plaats exponent en representant van zijn partij: net als bij Colijn en Drees beschouwden de aanhangers hun leider als ‘één van ons’.⁵

Deze uitgesproken ideologische vorm van politiek gedijde uitstekend in de tijd van de verzuiling; zij was daarvan de uitdrukking. De partijen waren in die tijd hecht verankerd in sociale of levensbeschouwelijke maatschappelijke segmenten; achterban en aanvoerder vereenzelvigden zich in hoge mate met hun partij en met elkaar. Deze sterke

identificatie erodeerde als gevolg van de op gang komende ontzuiling en de voortgaande individualisering. De cijfers hierover zijn bekend en overtuigend: was in de jaren kort na de Tweede Wereldoorlog zo'n 15 procent van de kiezers lid van een politieke partij, anno 2006 is dat slechts 2,5 procent. Ook de opkomst bij de verkiezingen is structureel gedaald.⁶ Een deel van de trouwe achterban heeft de partij in de steek gelaten. Naarmate het ledenverlies groter wordt en de kiezersloyaliteit verder afkalft, neemt de vanzelfsprekendheid en de legitimiteit van de politieke partij af.

Politicus op de voorgrond

Parallel aan dit tanende aanzien en gezag van de partij en onder invloed van de massamedia treedt de politicus haast als vanzelf meer naar voren. De televisie is hierbij van niet te onderschatten betekenis geweest: door het indringende karakter van dit medium kan er van een telegeniek of charismatisch politicus een directe invloed uitgaan in een mate die daarvoor onmogelijk was. 'Mede door de televisie wordt een partij tegenwoordig meer gekend aan het gezicht van haar lijsttrekker dan aan haar beginselprogramma of verkiezingsmanifest,' aldus VVD-coryfee Hans Wiegel in 1968.⁷ In plaats van dat de politicus zoals voorheen primair door de partij wordt gevormd en gedragen, is de partij als gevolg van de ingrijpend gewijzigde relatie met de kiezer geleidelijk aan afhankelijker geworden van de electorale werfkracht van de politicus — zo is althans het beeld, waarbij zoals gezegd door politicologen vraagtekens worden gezet. Of zij nu gelijk hebben of niet: de politiek beschouwt de personalisering als een realiteit en creëert daarmee een eigen werkelijkheid, daarin geholpen door de media. Journalisten hebben sterk de neiging om in hun berichtgeving over politiek de persoon van de politicus steeds meer centraal te stellen, zo is uit onderzoek gebleken. Tijdens de verkiezingscampagne van 2002 ging in het politieke nieuws voor de televisie en in een aantal landelijke dagbladen een derde van de aandacht uit naar de politieke partij, en tweederde naar de politici. 'Daarmee is de personalisering flink toegenomen ten opzichte van de verkiezingscampagnes van 1994 en 1998.'⁸

Voor menig politicus is de personalisering eveneens een gegeven. Veel van de gesuggereerde staatkundige hervormingen om de beroemde kloof tussen kiezer en gekozene te overbruggen, is gebaseerd op de gedachte dat de persoon van de politicus zichtbaarder moet zijn. Zo stelde het tweede kabinet-Balkenende na zijn aantreden in 2003 voor

om de burgemeester direct door het electoraat te laten kiezen en de helft van de Tweede-Kamerleden in districten te doen aanwijzen. Als belangrijkste onderbouwing voor deze fundamentele — want plebiscitaire — wijziging van het politieke bestel werd verwezen naar een ‘onmiskerbare verpersoonlijking van de politiek’. De kiezers zouden zich bij het uitbrengen van hun stem meer laten leiden door het vertrouwen dat zij hebben in politici, dan door het verkiezingsprogramma, zo meende het kabinet. ‘De overtuigingskracht van politici, de wijze waarop zij hun boodschap weten uit te dragen, is daarmee veel belangrijker geworden.’⁹

De politieke partijen hebben in de afgelopen decennia zelf ook bijgedragen aan de personalisering van de politiek. In de verkiezingscampagnes hebben zij zelf de persoon van de lijsttrekker nadrukkelijk naar voren geschoven, kennelijk omdat zij er electoraal voordeel van verwachtten. Het meervoudig lijsttrekkerschap bij de Tweede-Kamerverkiezingen is sinds het einde van de jaren zestig *passé*, en op de verkiezingsaffiches staan vrijwel uitsluitend de koppen van de lijstaanvoerders — die recentelijk ook allemaal op internet een website hebben gekregen. De partij heeft zo nog sterker het gezicht van de lijstaanvoerder gekregen. De positie van de partijleider ten opzichte van zijn partij is bovendien nog verstevigd doordat deze persoon sinds kort in de meeste partijen direct door de partijleden wordt verkozen. Dit brengt het risico met zich mee dat partijen zich gaan ontwikkelen tot campagne-organisaties die als voornaamste doel de bevordering van de verkiezing van hun kandidaten hebben.

Deze emancipatie van de politicus ten opzichte van de partij wordt door een aantal politici nadrukkelijk verwelkomd — en niet alleen meer van D66-huize, alhoewel Hans van Mierlo in 1991 wel zo ongeveer de eerste was die stelde dat ‘partijen in de toekomst steeds minder de dragers van de boodschap worden en de mensen daarin steeds meer’. Volgens Van Mierlo zouden partijen moeten gaan fungeren als ‘een platform waarop persoonlijkheden zich met hun ideeën, principes en emoties aan het publiek laten zien’.¹⁰ Ook buiten D66 zijn deze opvattingen te horen. Zo verklaarde de christen-democratische burgemeester van Maastricht, Gerd Leers, in 2005: ‘Politieke partijen moeten [zich] transformeren naar politieke bewegingen [...] die debat en campagne faciliteren, die steunen en bijstaan, die adviseren en richting geven, maar uiteindelijk met een breed gebaar de *bühne* aan personen laten.’¹¹

Een aantal politici is zichzelf in de afgelopen decennia inderdaad al meer in het middelpunt gaan stellen, zo blijkt uit de sterke toename van het aantal autobiografieën van politici. Verscheen er in de periode vanaf het einde van de negentiende eeuw — toen de eerste landelijke partijen in Nederland werden opgericht — tot 1965 gemiddeld één titel in de drie jaar, van 1965 tot aan het begin van de eenentwintigste eeuw waren dat er jaarlijks bijna drie. Daarbij valt het op dat politici met het schrijven van hun memoires niet meer wachten tot na het einde van hun loopbaan, zoals vroeger de gewoonte was. Hierdoor wekken ze de schijn dat hun geschriften niet in de laatste plaats zijn bedoeld om zich in het hier en nu te profileren.¹² Deze indruk wordt versterkt door het feit dat het in de meeste contemporaine autobiografieën minder om de partij dan om de persoon draait; de protagonisten vertegenwoordigen steeds minder vaak beginselen en representeren vooral zichzelf.¹³

Vervaging van het private en het politieke

Deze geleidelijke gedaantewisseling van de politieke autobiografie weer spiegelt het veranderde aanzien van de Nederlandse politiek. De partij boet aan ideologische en organisatorische betekenis in, terwijl de betrokkenheid van politici bij de partij steeds meer vergezeld gaat van een grotere aandacht voor persoonlijke inzichten en gevoelens. Soms wijkt het partijpolitieke engagement zelfs geheel voor het persoonlijke verhaal.¹⁴ Dit brengt ons bij de tweede component van de personalisering van de politiek, die van meer recente datum is. Naast het sterker op de voorgrond treden van de politicus is er tegenwoordig tevens sprake van een toenemende vervaging van de grens tussen het private en het publieke domein in de politiek. Tot ver in de twintigste eeuw bestond er een scheiding tussen beide sferen, overigens niet alleen in de politiek maar binnen de samenleving als geheel. Natuurlijk was die scheiding niet geheel waterdicht. Politici zetten, wanneer hen dat uitkwam, de deur van hun privéleven wel eens op een kier voor journalisten. Zo lieten Carl Romme en Willem Drees zich in de verkiezingscampagne van 1956 samen met hun vrouw fotograferen, het ene echtpaar thuis, het andere aan het strand. Toch was men in de beheerste, sobere en ingetogen burgerlijke cultuur van die tijd uiterst terughoudend met inkiijkjes in het eigen milieu, laat staan dat politici destijds openlijk over hun zielenroerselen schreven of zich bijvoorbeeld tot publiekelijke ontboezemingen over hun seksuele preferenties lieten verleiden.

Tegenwoordig is er echter van een maatschappelijk taboe op het tonen van persoonlijke emoties en gevoelens veel minder sprake; op televisie en op internet leggen mensen hun hele ziel en zaligheid bloot. Politici lopen bij deze privatisering en emotionalisering van de cultuur niet voorop, maar schuiven wel enigszins in deze richting op. In *human interest*-programma's als Villa Felderhof babbelen LPF-fractie-voorzitter Mat Herben, de voorzitter van de Tweede Kamer Jeltje van Nieuwenhoven of GroenLinks-leider Paul Rosenmöller over hun leven en gevoelswereld. In een interview voor het blad *Privé* vertelt minister Rita Verdonk van Vreemdelingenzaken en Integratie over 'haar eigen verdriet' — dat wil zeggen de ernstige ziekte van haar echtgenoot. Op hun websites tonen politici foto's uit het familiealbum en verstrekken zij autobiografische gegevens. In de weblogs die zij bijhouden, verhalen zij over bepaalde aspecten van hun persoonlijk leven. In zijn memoires vertelt een enkeling zelfs van zijn bezoek aan een prostitutie.

Uiteraard exposeren niet alle politici hun *informal selves*, maar er is toch onmiskenbaar sprake van een trend. Door meer van zijn private kant te tonen en zich als een persoon van vlees en bloed te presenteren, kan de politicus wellicht aansluiting vinden bij de belevingswereld van kiezers die, om wat voor reden dan ook, minder toegankelijk zijn voor politieke informatie die op de geijkte wijze wordt overgebracht. In de aldus geëtaleerde of gesuggereerde authenticiteit kunnen kiezers zich mogelijk herkennen en zich met de politicus vereenzelvigen. De televisie, met haar suggestie van nabijheid en intimiteit, speelt daarbij een essentiële, bemiddelende rol.¹⁵

Zoals tijdens de verzuiling de achterban zich verbonden voelde met de leiders, zo kan het vandaag de dag electoraal effectief zijn dat de politicus de kiezers de indruk geeft dat hij 'een van ons' is. Dat identificatieproces verloopt allang niet meer grotendeels langs ideologische of sociale lijnen: kiezers kunnen iets in een politicus herkennen (in zijn karakter of in zijn levensverhaal), of hem bewonderen, of vertrouwen. Zo'n electoraal appel dat niet primair programmatisch is, hoeft trouwens niet per definitie apolitiek te zijn; persoonlijke kenmerken van een politicus, als geloofwaardigheid, betrouwbaarheid en oprechtheid, zijn immers uiterst relevant in een representatieve democratie. Een dergelijk persoonlijk getint appel betekent overigens evenmin dat politieke standpunten er in het geheel niet meer toe zouden doen: het ligt zelfs voor de hand dat in de meeste gevallen de keuze van de kiezer

mede zal worden beïnvloed door specifieke opvattingen die door politici met nadruk naar voren zijn gebracht.

Pim Fortuyn

Deze dubbele personalisering, dus zowel naar vorm als naar inhoud, kende in Nederland een tamelijk onverwacht hoogtepunt in het optreden van Pim Fortuyn. Hij was letterlijk een ‘politicus zonder partij’ — in feite de eerste in de geschiedenis van de Nederlandse partijendemocratie. Zonder de steun of de bemiddeling van een partij — de LPF kon destijds nauwelijks op deze aanduiding aanspraak maken — wist Fortuyn met zijn emotionele en theatrale stijl, flamboyante persoonlijkheid en dandyachtige verschijning, en slechts toegerust met enkele politieke thema’s, een substantieel deel van de kiezers direct aan te spreken. Daarbij was hij uitgesproken openhartig over bijvoorbeeld zijn homoseksuele escapades en zijn brandende politieke ambities. In ‘Pim’, zoals hij liefkozend door zijn aanhangers werd genoemd, liep het politieke en het persoonlijke naadloos in elkaar over. Dat blijkt ook uit zijn boek *De puinhopen van acht jaar paars*, dat zijn verkiezingsprogramma bevat en gekruid is met autobiografische ingrediënten.¹⁶

De emotionele, persoonlijke stijl van de politicus Fortuyn heeft in de Nederlandse politiek nog niet echt navolging gekregen, maar dat lijkt eerder te maken te hebben met het feit dat er tot nu toe geen geschikte politicus is geweest om in zijn voetsporen te treden dan dat de gevestigde partijen zijn wijze van optreden alle categorisch afwijzen. Met name de VVD heeft zich door Fortuyns optreden laten inspireren. Zo proclameerde het hoofdbestuur van deze partij na de desastreuze verkiezingen van mei 2002 dat liberale volksvertegenwoordigers natuurlijk ook visie moeten hebben, maar dat het nog veel belangrijker is dat zij hun standpunten met emotie kunnen vertolken, ‘inspelend op het gevoel van de kiezer’. Hun verschijning ‘moet een bepaald (goed) gevoel oproepen’. Voor de lijsttrekker golden nog hogere eisen; deze moest in de ogen van het liberale hoofdbestuur ‘charmant zijn, authentiek en geloofwaardig, mediageniek en voor inhoudelijk nieuws zorgen. Sterke persoonlijkheden die de emotie van de kiezers raken’. Het is wel duidelijk wie hiervoor model stond; de toenmalige VVD-lijsttrekker Hans Dijkstal in ieder geval niet.¹⁷ Een van de twee commissies die voor de PvdA de Kamerverkiezingen van 2002 evalueerde, concludeerde in haar rapport dat de kiezers ‘leiderschap [willen] dat emoties toont’, want ‘mensen zoeken iconen’.¹⁸ Ook de Maastrichtse burgemeester Leers

staat een veel emotionelere vorm van politiek voor ogen: ‘Op die *bühne* staat een mens, daar staat geen machine, en we zullen deze mens aanraken, aanbidden, toejuichen, uitjoelen, verafschuwen of verstoten.’¹⁹

Slot

Wanneer we de afbrokkelende legitimiteit van de politieke partij in ogenschouw nemen, de versterkte positie van de leider binnen de partij als gevolg van een rechtstreeks ledenmandaat, de op termijn onontkoombare invoering van direct-democratische elementen in de representatieve parlementaire democratie, en de enorm sterke focus van de media op personen, dan lijkt er geen andere conclusie mogelijk te zijn dan dat de toekomst meer aan de politicus is dan aan de partij. De persoon van de politicus — of misschien beter gezegd: de politieke persoonlijkheid — is ontegenzeggelijk in opmars. Dat wil overigens niet zeggen dat de partijen zullen verdwijnen: er zal altijd behoefte blijven bestaan aan organisaties die structuur aanbrengen binnen het politieke proces en die de kandidaatstelling en de verkiezingscampagne faciliteren. Het betekent naar alle waarschijnlijkheid wel dat de Nederlandse politiek zich veel sterker zal gaan oriënteren op de kandidaat, vooral in campagnetijd. Daarbij zullen ook persoonlijke trekken van de politicus — zoals zijn persoonlijkheid, emoties en charisma — aan relevantie winnen.

Als de personalisering van de politiek zich inderdaad voortzet, dan betekent dit tevens dat de bestudering van de politiek meer via de persoon van de politicus zal gaan verlopen. Dit biedt natuurlijk kansen en mogelijkheden voor de biografische methode.²⁰ Wanneer tegelijkertijd de private factor ook belangrijker wordt in de politiek, dan wordt het tevens duidelijk aan wat voor type levensbeschrijving behoefte bestaat: niet zozeer het genre van de politieke biografie, dat zich vooral concentreert op de politieke loopbaan van de politicus, maar wat ik maar noem de ‘integrale biografie’, die het hele levensverhaal van de politicus omvat. Alleen zo kan worden nagegaan hoe het persoonlijke politiek wordt.

Noten

- 1 Website Wouter Bos (www.wouterbos.nl), bezocht op 13 januari 2006.
- 2 Wouter Bos, *Dit land kan zoveel beter*,

Bert Bakker, Amsterdam 2006.

- 3 Joop J. M. van Holsteyn en Josje M. den Ridder, *Alles blijft anders. Nederlandse kiezers en verkiezingen in het begin van de 21ste eeuw*, Aksant, Amsterdam 2005,

De onstuitbare opmars van het private in de politiek

- p. 160; zie ook J. J. M. van Holsteyn, *Geniaal, maar met te korte beentjes? Over verkiezingen, kiezers en kiezersonderzoek in Nederland*, Universiteit Leiden, Leiden, 2006.
- 4 Douwe Schaafsma, *Bauke Roolvink. Zijn levensverhaal en politieke terugblik*, Wytse Benedictus, Hilversum 1978, p. 57.
 - 5 Henk te Velde, *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl*, Wereldbibliotheek, Amsterdam 2002, p. 71 en 155; zie ook Philip van Praag jr., 'Verkiezingscampagnes van Drees tot Kok', in: *Socialisme & Democratie* 55 (1998) 7/8, p. 323-331.
 - 6 G. Voerman en P. Lucardie, 'De partij los van de maatschappij? Over politieke participatie en politieke partijen', in: P. G. C. van Schie (red.), *Het democratisch tekort. Interpretaties en remedies*, Teldersstichting, Den Haag 2002, p. 109-128.
 - 7 Hans Wiegel, *Een partijtje libre*, Nijgh & Van Ditmar, Den Haag/Rotterdam 1968, p. 19.
 - 8 Jan Kleinnijenhuis, Dirk Oegema, Jan de Ridder, Anita van Hoof en Rens Vliegthart, *De puinhopen in het nieuws. De rol van de media bij de Tweede-Kamer-verkiezingen van 2002*, Kluwer, Alphen aan den Rijn/Mechelen 2003, p. 80. Die toename blijkt overigens ook wanneer Pim Fortuyn en de LPF buiten beschouwing worden gelaten.
 - 9 *Naar een sterker parlement. Hooflijnen-notitie nieuw kiesstelsel*, Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, Den Haag 2003, p. 9 en 6. Zie ook de minister voor Bestuurlijke Vernieuwing en Koninkrijksrelaties Thom de Graaf, 'Politiek draait nu om personen', in: *NRC Handelsblad* 02.02.2004.
 - 10 *NRC Handelsblad* 05.07.1991.
 - 11 Gerd Leers, *Leiderschap in bange tijden*, Vereniging Thorbecke, Den Haag 2005, p. 27-28.
 - 12 Gerrit Voerman, 'Politiek van levenswerk tot handwerk. De autobiografie als bron van de politieke cultuur', in: Hans Renders (red.), *Het leven van een doodsbericht*, De Bezige Bij, Amsterdam 2005, p. 119-139.
 - 13 Zie ook Remieg Aerts, 'Persoonlijkheid in de politiek. Een nabescherping', in: Remieg Aerts, Janny de Jong en Henk te Velde (red.), *Het persoonlijke is politiek. Egodocumenten en politieke cultuur*, Verloren, Hilversum 2002, p. 173-188; zie ook *idem*, 'Emotie in de politiek. Over politieke stijlen in Nederland sinds 1848', in: C. C. van Baalen e. a. (red.), *Emotie in de politiek. Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2003*, Sdu Uitgevers, Den Haag 2003, p. 12-25.
 - 14 Henk te Velde, 'Egodocumenten en politieke cultuur', in: Aerts, De Jong en Te Velde (red.), *Het persoonlijke is politiek*, p. 9-31.
 - 15 D. Pels, 'Aesthetic Representation and Political Style. Re-balancing Identity and Difference in Media Democracy', in: J. Corner en D. Pels (red.), *Media and the Restyling of Politics*, Sage Publications, Londen 2003, p. 41-66.
 - 16 Pim Fortuyn, *De puinhopen van acht jaar Paars*, Speakers Academy, Rotterdam 2002.
 - 17 Hoofdbestuur vvd, 'Minder partij, meer maatschappij', vvd, Den Haag 2002, p. 7 en 9.
 - 18 Werkgroep Organisatie en Politieke Cultuur, *Onder een gesloten dak groeit geen gras*, PvdA, Amsterdam 2002, p. 13 en 16.
 - 19 Leers, *Leiderschap in bange tijden*, p. 28.
 - 20 Ook al omdat het publiek de biografische benadering meer zal aanspreken dan monografieën over organisaties.